УДК: 401.41+420+302.2

Т. М. Корольова, В. І. Могилевський, Г. В. Сивокінь

ТЕКСТ ТА ДИСКУРС ЯК ЕЛЕМЕНТИ КОМУНІКАЦІЇ

Проведен критический анализ современных подходов к определению понятий "текст" и "дискурс"; выделены главные параметры, характеризующие полифункциональность и полисемантичность изучаемых феноменов; доказано, что обе исследуемые составляющие (текст и дискурс) находятся в динамическом равновесии в процессе коммуникации; описаны перспективные направления современной лингвистики в толковании данных явлений с позиций теории коммуникации.

***Ключевые слова**: текст, дискурс, теория коммуникации, экстралингвистика, структура и содержание коммуникации.*

The critical approach to modern definition of the terms "text" and "discourse" is carried out; principal parameters characterizing polysemantics and multifunction of the phenomenon under investigation have been discovered; it has been proved that the two examined components (text and discourse) are actualized in the process of communication; the perspective ways to treat the investigated concepts are described.

***Key words**: text, discourse, theory of communication, extralinguistic, structure and contents of communication.*

У сучасному мовознавстві терміни "текст" і "дискурс" представляють значний інтерес як з погляду їх змісту, так і з позицій аналізу їхньої структури. Про це свідчить різноманіття викладених в науковій літературі точок зору до трактування цих двох терминів [1;2].

Багато вчених відзначають, що текст як явище мовної і екстралінгвістичної дійсності є складним феноменом, що виконує різноманітні функції: він є засобом комунікації та способом зберігання і передачі інформації, водночас виступаючи віддзеркаленням психічного життя індивіда, продуктом певної історичної епохи, формою існування культури і відображенням певних соціокультурних традицій. Все це обумовлює різноманіття підходів, множинність описів і численність визначень тексту.

© Т. М. Корольова, В. І. Могилевський, Г. В. Сивокінь, 2010

Функціональний дуалізм терміну "текст" на сучасному етапі мовного спілкування приводить до його полісемантизму, оскільки ми вживаємо його як в значенні опису письмового твору, так і для характеристики усного мовного вислову, наприклад: "Прочитайте текст. Не відходьте від тексту. Що за грубий текст ви собі дозволили?" Як видно з наведених прикладів, кожний, хто говорить на мові, вкладає свій власний сенс в термін "текст", виходячи з розуміння природи мови і суспільства.

Виділення текстології в окрему область знань не було випадковим, наука лінгвістики тексту переслідувала вирішення різнопланових завдань: *лінгвістичних* — інвентаризація і побудова системи граматичних категорій тексту [3], опис умов людської комунікації [4], створення моделі породження тексту (вертикальною і горизонтальною) [3]; *психологічних* — розгляд тексту як продукту мови, детермінованого потребами суспільства [5], дослідження механізмів породження і сприйняття тексту [6]; *психолінгвістичних* — побудова психолінгвістичної моделі сприйняття тексту на основі обліку змістовних, формальних характеристик тексту і психологічних закономірностей його сприйняття реципієнтом [7].

У даній роботі зроблена спроба критичного аналізу існуючих підходів до визначення змісту термінів "текст" і "дискурс" з метою виділення дістінктивних параметрів, характерних для даних понять, і визначення перспективних підходів дослідження даних феноменів.

З точки зору *лінгвістики тексту,* текст розуміється як структура будь-якого закінченого і зв'язного, цілісного, незалежного і граматично правильного письмового або усного вислову. При цьому текст є "не просто сукупність ланцюжних мікроструктур, але деяка глобальна єдність, макроструктура", всі вислови якої "зв'язані не тільки лінійною, але і глобальною когерентністю" [3].

З погляду *теорії мовних актів,* діалогічний текст (що є по суті одним з видів тексту) представляється у вигляді зв'язної структури мінімальних одиниць, що формують статичну ілокутивну структуру діалогу. При цьому діалог розглядається як "система зобов'язань його учасників по задоволенню комунікативних потреб співбесідника" і визначається як "система ілокутивних змушень" [8].

Згідно *теорії масової комунікації,* текст є ієрархією комунікативних програм і підпорядкований діяльності, в яку він включений (див. роботи таких дослідників, як, наприклад, А. М. Шахнаровіч, І. А. Зімняя, Ю. А. Сорокин, А. С. Штерн).

З погляду *сучасної лінгвістики (художнього) тексту* (що враховує психолінгвістичні аспекти породження і сприйняття тексту), "текст є продукт, породжений мовною особою і адресований мовній особі. У тексті реалізується антиномія: системність/індивідуальність". При цьому признається, що "текст мертвий без акту пізнання" [9].

Розуміння терміну дискурс, яке широко використовується в роботах останніх років, також є дискусійним в сучасних дослідженнях. Слід описати два основні підходи до трактування цього терміну: формальний і функціональний. Так, представники формалізму виходять з твердження про відсутність у мови власних однозначно визначених функцій і визнання повної незалежності форми від функції [9]. Цим пояснюється той факт, що школа формалізму аналізує тільки структурні особливості мови. Прихильники функціоналізму ґрунтуються на визнанні взаємозалежності між формою і функцією, обліку впливу мовних засобів на його структурні характеристики. Принцип функціоналізму виходить з семіотичного розуміння мови як системи знаків, яка служить для досягнення певної мети (виконання функцій) [05].

Перший підхід, який здійснюється з позицій формально орієнтованої лінгвістики, визначає дискурс просто як "мова, вища за рівень пропозиції або словосполучення" — "language above the sentence or above the clause" [5, 11]. Під дискурсом, отже, розуміються дві або декілька пропозицій, що знаходяться одна з одною в смисловому зв'язку. Багато формально-структурних лінгвістичних шкіл зосереджено на аналізі функцій різноманітних елементів мови, побудові ієрархії цих одиниць, типів відносин між ними, правил їх конфігурації на шкоду вивчення функцій цих елементів по відношенню до зовнішнього контексту, "дискурсу".

Другий підхід заснований на функціональному визначенні дискурсу як всякого мовного вживання "the study of discourse is the study of any aspect of language use" [12]; "the analysis of discourse, is necessarity, the analysis of language in use" [13]. Цей підхід припускає вивчення функцій дискурсу за допомогою аналізу функцій мови. При цьому підході можливе співвідношення конкретних форм дискурсу (висловів і їх компонентів) з тією або іншою функцією (по Р. О. Якобсону), або вивчення всього спектру функцій з певними формами дискурсу.

Співвідношення понять *дискурс, текст* вимагає особливого розгляду. Іноді їх розмежування відбувається по лінії *письмовий текст vs. усний дискурс,* що невиправдано звужує об'єм даних категорій, зводя-

чи аналіз до двох форм мовної дійсності — що використовує письмову форму мови і усну [*written text* vs. *spoken discourse* Couithard 1992; 1994]. Така точка зору характерна для прихильників формального підходу до дослідження мови і мовлення.

При вивченні дихотомії дискурс / текст деякі лінгвісти вважають за краще розмежувати *аналіз дискурсу* (об'єктом якого, на їхню думку, повинна бути усна мова) і *лінгвістику* (письмового) *тексту:* Неспроможність такого підходу можна продемонструвати на прикладі доповіді, яку можна розглядати одночасно як письмовий текст і усний виступ (монологічне мовлення), що відображає всю специфіку мовного спілкування в даному типі діяльності [14]. В даному випадку потрібно сказати про неадекватність чіткого розмежування понять *дискурсу* і *тексту* [15]. Слід зазначити, що спроба диференціювати категорії *текст* і *дискурс,* за допомогою чинника *ситуації* сьогодні не актуальна (дискурс трактувався як "текст *плюс* ситуація", а текст, відповідно, визначався як "дискурс *мінус* ситуація") [16]. Останнім часом намітилася тенденція до застосування методології аналізу дискурсу і використання самого терміну до мовного матеріалу різної культурно-історичної спрямованості, наприклад, до біблейських текстів, творів літератури, текстів масової комунікації, психоаналізу.

Доречно згадати також про трактування *дискурсу* як інтерактивного способу мовної взаємодії, на відміну від *тексту,* що належить одному авторові. У багатьох функціонально орієнтованих дослідженнях простежується тенденція до зіставлення дискурсу *і* тексту за низкою протилежних ознак: функціональність — структурність, тобто функціональний дискурс як процес відрізняється від структурного тексту як продукту. За виразом Дж. Ліча, текст реалізується в повідомленні за допомогою якого здійснюється дискурс [17]. Таким чином, пропозиція співвідноситься з *текстом,* а вислів *з дискурсом.*

Цікавим виявляється підхід [18], при якому мова і *текст* розглядаються як два нерівнозначні аспекти *дискурсу.* Як правдиво відзначає автор, не всяка мова піддається тому, що "текстовому перекодуванню", але і не будь-який текст можна "озвучити". Внаслідок цього *дискурс* розуміється широко — як все, що висловлюється і пишеться, іншими словами, як *мовна діяльність,* що є "в той же час і *мовним матеріалом"* [19] в будь-якій репрезентації, звуковій, графічній або електронній. *Текст* (у вузькому сенсі) — це "мовний матеріал, фіксований на тому або іншому матеріальному носієві за допомогою друкованого листа. Таким чином, терміни *мова і текст* будуть видовими

по відношенню до об'єднуючого їх родового терміну *дискурс"* [18], причому всі ці терміни не утворюють виражених дихотомічних пар. Таке широке розуміння дискурсу сьогодні все частіше зустрічається в лінгвістичній літературі, а у філософській або психологічній воно вже стало нормою.

Заслуговують на увагу когнітивно-дискурсивне і комунікативно-дискурсивне дослідження [20]. Таке зіставлення підходів до вивчення дискурсу зводиться до дослідження відмінностей між семантикою і прагматикою знаку. Семантика дискурсу в такому розумінні може трактуватися як сукупність інтенцій і пропозиційних установок в спілкуванні, а прагматика дискурсу — як способи виразу відповідних інтенцій і установок.

В. Е. Чернявська, узагальнивши різні розуміння дискурсу у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві, зводить їх до двох основних типів: 1) "конкретна комунікативна подія, що фіксується в письмових текстах і усній мові, здійснювана у комунікативному визначеному просторі, обумовленому когнітивно і типологічно", і 2) "сукупність тематично співвіднесених текстів" [21].

Дискурс — це міждисциплінарна область знання, що знаходиться на стику лінгвістики, соціології, психології, етнографії, семіотичного напряму літературознавства, стилістики і філософії. Аналіз дискурсу здійснюється з різних позицій, але всіх дослідників дискурсу об'єднують такі посилання:

1) статична модель мови є дуже простою і не відповідає складній динамічній природі мови;

2) комунікація — це взаємне спілкування індивідуумів в певному соціокультурному середовищі;

3) текст як продукт комунікації має декілька вимірювань, головними з яких є породження і інтерпретація тексту.

Дискурсом є явище проміжного порядку між мовою, спілкуванням, мовною поведінкою, з одного боку, і текстом, що фіксується, з іншого боку. З позицій лінгвістики мови дискурс — це процес живого спілкування, який вербалізується і характеризується безліччю відхилень від нормативної письмової мови, звідси увага до ступеня спонтанності, завершеності, тематичної зв'язності мови.

Необхідно зупинитися на розумінні взаємозв'язку тексту і дискурсу Ю. С. Степановим. Автор відзначає, що термін дискурс (фр. discours, англ. discourse) з'явився на початку 1970-х років спочатку в значенні, близькому до терміну функціональний стиль мови. Причи-

на того, що разом з наявним терміном в російській лінгвістиці потрібен був інший — дискурс, полягає в особливостях національних лінгвістичних шкіл, а не в предметі [22: 670]. Дискурс — це мова в мові, але представлений у вигляді особливої соціальної даності. Дискурс реально існує не у вигляді своєї граматики і свого лексикону, як мова просто. Дискурс існує перш за все і головним чином в текстах, але таких, за якими встає особлива граматика, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особливо це семантика, і взагалі — особливий світ. В світі всякого дискурсу діють свої правила синонімічних замін, свої правила істинності, свій етикет. Це — можливий (альтернативний) світ. Кожен дискурс — це один з можливих світів. Саме явище дискурсу, його можливість і є доказ тези "Мова — будинок духу" і, певною мірою, тези "Мова — будинок буття". Дискурс — явище не загальне, а приватне, і в порівнянні з таким загальним явищем, як текст, не заслуговує такої пильної уваги, і вже тим більше при такому підході позбавляються сенсу численні спори про взаємозв'язок тексту і дискурсу.

З сказаного вище можна зробити ряд висновків взаємозв'язку визначень тексту і дискурсу:

1. Відмінності в тлумаченні двох явищ залежать від позиції авторів, а не від суті даних феноменів.

2. Між текстом і дискурсом неможливо провести чітких меж, об'єднати їх в єдине ціле також не можна.

3. Текст і дискурс є невід'ємною частиною структури і змісту комунікації.

Будь-який мовний твір є текст, який служить засобом людського спілкування, у тексті є елементи дискурсу, а в дискурсі є елементи тексту. Ці два поняття підкоряються закону взаємопроникнення, дискурс і текст розглядаються як дві протилежні сторони однієї суті.

Лінгвістичні одиниці (словоформи і пропозиції) і екстралінгвістичні чинники (ситуація, прагматичний, соціокультурний, психологічний) беруть участь в організації і функціонуванні як тексту, так і дискурсу як засоби мовного спілкування. Дискурс характеризується категоріями актуального розчленовування, суб'єктивної модальності, конситуації і комунікативного акту. Текстові і дискурсивні категорії при всіх своїх відмінностях об'єднуються двома особливостями: об'ємністю (простором) організації і лінійністю мови.

Таким чином можна зробити висновок, що дискурс не є текст в сукупності з екстралінгвістичними параметрами, так само як і текст

не є дискурсом за мінусом цих параметрів. Але якщо вони рівні, то і розглядати ці явища та їхній взаємозв'язок один з одним можна тільки в напрямі від більш високого рівня узагальнення до нижчого рівня конкретизації. Реальна комунікація містить два феномени, що забезпечують вербальну і невербальну взаємодію учасників комунікації. При цьому обидві складові знаходяться в динамічній рівновазі: зміна дійсності спричиняє за собою зміну тексту і дискурсу; поява нових текстів про той же аспект дійсності приводить до вірогідності варіативності дискурсу; реалізація зміненого дискурсу в комунікації вимагає від її учасників звертатися до інших текстів і інакше оцінювати дійсність.

Проведений аналіз сучасних тенденцій до визначення змісту термінів "текст" і "дискурс" дозволив виділити головні параметри, які характеризують поліфункціональність і полісемантичність феноменів, що вивчаються, описати основні підходи вітчизняних і зарубіжних лінгвістів до тлумачення даних явищ в теорії комунікації.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Ермоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць / С. С. Єрмоленко. — К.: Вид. дом Д. Бураго, 2006. — 268 с.
2. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. — М.: Логос, 2003. — 279 с.
3. Борисова С. А. Пространство — Человек — Текст / С. А. Борисова. — Ульяновск: УлГУ, 2003. — 327 с.
4. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации / Ф. И. Шарков. — М.: Социальные отношения, 2003. — 245 с.
5. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language / M. Stubbs. — Oxford, 1983. — 288 p.
6. Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Т. М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 3. — 1978. — С. 6–42.
7. Леонтьев А. А. Признаки связности и цельности текста: Сб. научных трудов МГПИЯ им. Мориса Тореза / А. А. Леонтьев. — Вып. 103. — 1976. — С. 89–95
8. Баранов А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста / А. Г. Баранов. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1993. — 182 с.
8. Gumperz J. J. Discourse Strategies / J. J Gumperz. — Cambridge, MA. — 1982. — 240 p.
9. Nunan D. Introducing Discourse Analysis / D. Nunan. — London. — 1993. — 140 p.
9. Тураева З. Я. Лингвистика текста / З. Я. Тураева. — М.: Наука, 1986. — 127 с.
10. Colleyn J. P. Element d'antropologie social et culturelle / J. P. Colleyn. — Bruxelle. — 1982. — 192 p.
11. Schiffrin D. Approaches to Discourse / D. Schiffrin. — Oxford; Cambridge, MA. — 1994. — 480 p.

12. Fillmore C. J. Pragmatics and the description of discourse / C. J. Fillmore // Radical Pragmatics. — New York, 1981. — P. 143–166.
14. Sinclair J. Priorities in discourse analysis / Advances in Spoken Discourse Analysis / J. Sinclair. — London; New York. — 1992. — P. 79–88.
15. Dijk T. A. van. Principles of critical discourse analysis //Discourse and Society / Dijk T. A. van. — 1993. — Vol. 4 (2). — P. 249–283.
16. Rickheit G., Habel C. (eds.). Focus and Coherence in Discourse Processing / G. Rickheit., C. Habel. — Berlin. — 1995. — 345 p.
17. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. — London. — 1983. — 387 p.
18. Карасик В. И. Структура институционального дискурса Карасик В. И. / В. И. Карасик // Проблемы речевой коммуникации. — Саратов: изд-во Саратовского ун-та, 2000. — 215 с.
19. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — 145 с.
20. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 288 с.
21. Чернявская В. Е. Интертест и интердискурс как реализация тестовой открытости / В. Е. Чернявская // Вопросы когнитивной лингвистики, 2004. — №1. — С. 106–111.
22. Степанов Ю. С. Язык и метод. К современной философии языка / Ю. С. Степанов. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 784 с.